

УДК 911.5

СПАДКОЄМНА АНТРОПОМОРФНІСТЬ ХУДОЖНІХ ОБРАЗІВ РІЧОК

К. В. Полянська

Вступ. Стаття присвячена художнім і сакральним сутностям вод річок і природи річкових долин, які є важливими і навіть визначальними для життя людських спільнот. Вона покликана слугувати міждисциплінарному гуманістичному розширенню багатобарвних відтінків учення про річки і річкові долини і наголошенню багатих міфологемних потенціалів водних природних утворень. З ними пов'язані ідеальні глибинні гуманістичні цінності у світі людини, а також відчуття потреби в охороні та збереженні водних об'єктів.

Вода в житті людини. Людське життя пов'язане з водою фізично й духовно. Це стосується однієї людини й цілого народу, маленького села та багатомільйонного міста. Настільки, що богів морів і річок звеличували та поклонялися їм упродовж століть у різних частинах світу. Ріка була символом родючості, живильним елементом цивілізацій, джерелом питної води та їжі. На берегах річок засновували міста й селища, проводили обряди, здійснювали магічно-лікувальні купання. Від річок прокладали водогони. Ріки використовували як шляхи сполучення, для перевезення вантажів, сплавлення лісу. Вони розмежовували світ живих і померлих. Вода давала життя – і забидала його, через просте невміння плавати – чи катастрофічні повені.

Вода є однією з найголовніших речовин, потрібних для життя на Землі, вона є обов'язковою і невід'ємною складовою рослинних і тваринних організмів, які містять понад шістдесят відсотків води за масою в різних фазах свого існування, і її надмірна втрата може призводити до загибелі живого організму. Водні потоки пронизують ландшафти, формують своєю дією нові краєвиди, зливаються в річки, наповнюють водоспади, утворюють моря, створюють свої власні картини земної природи, видимі з космосу (рис. 1).

Річки у світовій художній творчості. Вода захоплює увагу людини, заворожує бурхливим рухом, клекотом і ревінням під час бурі, стихійною силою, лякає, надихає або ж утихомирює неймовірним спокоєм, тишею, гармонією. У художніх творах вода може передавати стан душі митця та навіть долю цілого народу: «Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, горами хвилю підійма».

Над узбережжями річок і морів розкинулися садово-паркові комплекси з терасами й альтанками для споглядання далеких синьо-блакитних краєвидів.

Долини річок, їхні води були фоном або ж головними композиційними елементами творів багатьох художників, вони передавали красу природи, її могутню силу, чарівність і таємничість. Берег ріки і рухливий потік, земля і вода – межа двох стихій з різноманіттям форм і кольорів. Що надихало пейзажистів змальовувати річки?

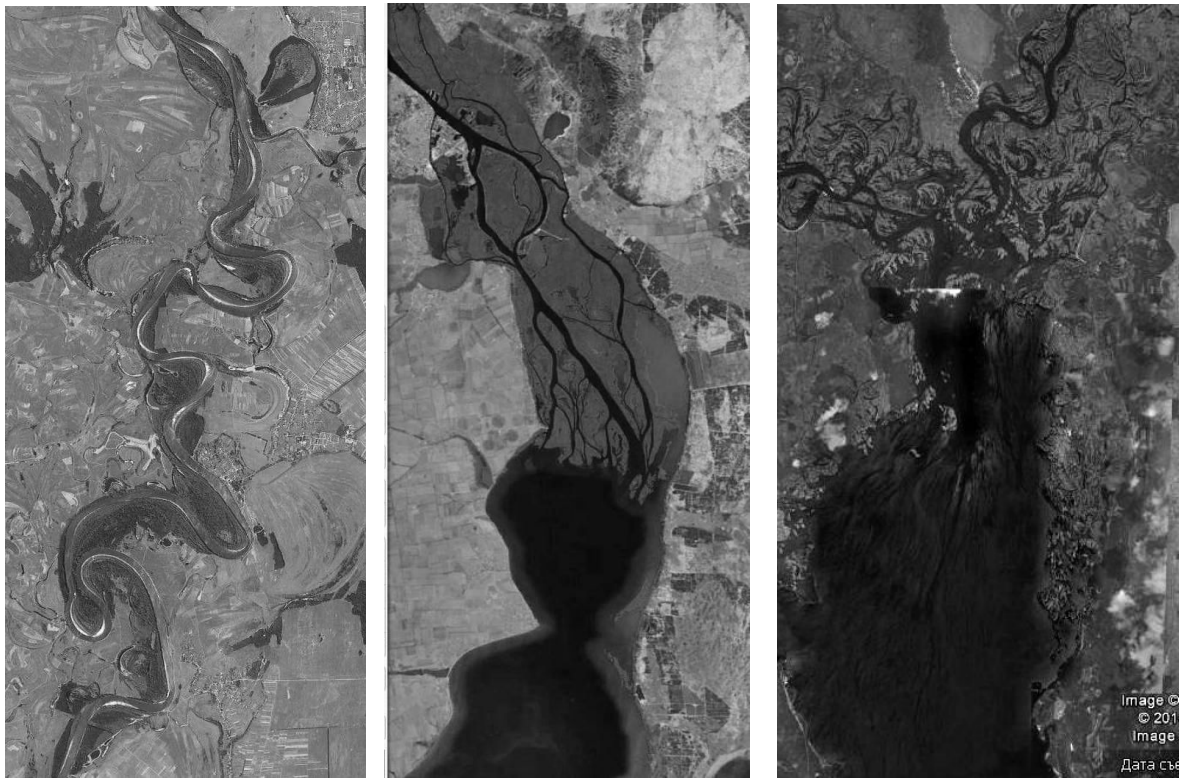

Рис. 1. Десна, Гирло Дніпра, Злиття Дніпра та Прип'яті у фотозображенні з космосу.

Всесвітньо відома «Мона Ліза» Леонардо да Вінчі зображена на тлі прекрасного річкового пейзажу (рис. 2); у творі Рубенса «Бог ріки Шельди, Кібела та богиня Антверпена» образ річки антропоморфізований, він має вигляд кремезного бородатого чоловіка у лавровому вінку (рис. 3).

Рис. 2. «Мона Ліза»
Леонардо да Вінчі (1503 р).

Рис. 3. Полотно Рубенса «Бог ріки Шельди, Кібела та богиня Антверпена».

Широко відомі твори українських живописців, пейзажистів С. Васильківського (1854 – 1917) «Коропів хутір», «Краєвид з річкою», «Дніпровські плавні», «Дніпровські пороги», «Вечір над річкою»; П. Левченка (1856 – 1917) «Краєвид

Харківщини. Над річкою», «Водний млин»; С. Світославського (1857 – 1931) «Дніпровські пороги», «Річка», «Пейзаж з річкою»; М. Ткаченка (1860 – 1916) «Тополі над річкою», «Річка Хорол»; А. Манастирського (1878 – 1969) «За водою», «Гірська річка»; Й. Бокшая (1891 – 1975) «Бокораші», «Пейзаж»; А. Ерделі (1891 – 1955) «Село біля річки», «Річковий пейзаж», «Річка Уж»; П. Киричка (1897 – 1976) «Рибалки на Сулі»; М. Глущенко (1901 – 1977) «Повінь», «Схили над річкою», «Весна», «Травневий день», «Травнева ніч», «Ніч над Дніпром»; П. Горобця (1905 – 1974) «Ворскла. Сріблястий день» (рис. 4), «Над Ворсклою», «Осінь золота», «Берег річки», «Ранковий туман»; З. Шолтеса (1909 – 1990) «Річка Теребля»; С. Григор'єва (1910 – 1988): «На озері Рильського», «У Каневі», «Діти і Дніпро», «Біля переправи»; А. Борецького (1910 – 1990) «Потік у горах»; А. Коцки (1911 – 1987) «Осінь в горах»; А. Кашшая (1921 – 1991) «Похмурий день», «Річковий пейзаж», «Річка Ріка»; О. Захарчука (1929 – 2013): «Вечір на Стугні», «Рання весна. Конча-Озерна», «Повінь на Сулі», «Сутінки. Річка Снов», «Річка Сула» (рис. 5), «Сула, Пам'яті К. Білокур», «Дніпро біля Лютіжа»; О. Животкова (народ. в 1933): «Сутінки на Сеймі», «Червоне сонце. Рось», «Свенський монастир. Десна».

Світову славу здобули полотна І. Айвазовського (1817 – 1900), який писав і Дніпро – «Очерети на Дніпрі», «Лід на Дніпрі» (рис. 6), «Млин на березі річки. Україна». Незабутні творіння А. Куїнджі (1842 – 1910), зокрема «Місячна ніч на Дніпрі» (рис. 7).

Рис. 4. П.Горобець «Ворскла. Сріблястий день».

Рис. 5. О.Захарчук (1929 – 2013) «Річка Сула».

Рис. 6. І.Айвазовський «Лід на Дніпрі»

Рис. 7. А.Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі»

Об'єктивне й суб'єктивне в художніх образах природи. Присвячені річковим пейзажам, усі ці картини написані різними художніми мовами – за гамою кольорів, композицією, охопленням краєвиду, кутом зору, виразністю, технікою виконання, місцем розташування об'єкта, часом, коли виконувалася картина, освітленням, станом душі творця, почуттям до свого об'єкта, спонуканням його намалювати, яке могло йти від самого художника, чи він мав виконувати чиєсь замовлення.

Внутрішні переживання художника, його погляд на мистецтво – з позицій творчої особистості – передані в листах нідерландського постімпресіоніста Вінсента Ван Гога (1853 – 1890) до рідного брата й близьких йому людей. Ван Гог писав: «Мистецтво є щось таке, що створюється не тільки людськими руками, але і ще чимось, що нуртує з джерела, прихованого в нас у душі». «Я мрію малювати, й тоді я малюю свою мрію». «Живопису потрібно віддавати душу та серце, в свої роботи приносити тепло і любов». «Творча міць живопису полягає в тому, що вона створює думки». «Що таке малювання? Як ним опановують? Це вміння пробитися крізь залізну стіну, яка стоїть між тим, що ти відчуваєш, і тим, що ти вмієш. Як же все-таки проникнути через таку стіну? На мій погляд, битися об неї головою марно, її потрібно повільно і терпляче підкопувати і продовжувати». «Пензель у моїй руці рухається, немов смичок скрипки до мого найвищого задоволення». «Коли я малюю, я відчуваю, що хоч трохи живу». «Говорити за нас повинні наші полотна. Ми створили їх, і вони існують, і це найголовніше». «Зараз ми живемо у світі живопису, де все заселене людьми, які шукають грошей. Не думайте, що мені це здається. Люди платять більше за роботи художника, коли той вже помер». Багато художніх картин стали надбанням народів, вони цінні з культурної, естетичної, наукової, історичної, духовної точок зору.

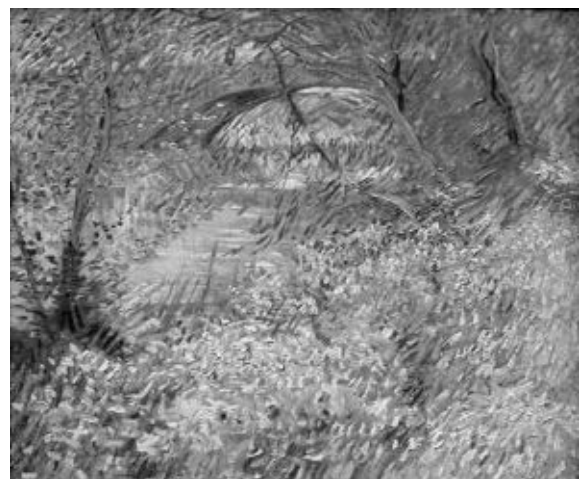

Рис. 8. В. Ван Гог. Зоряна ніч над Роною, 1888. Рис. 9. В. Ван Гог. Берег річки навесні, 1887.

Поцінування живої природи. Мають свою непроминущу цінність і натурні об'єкти – природні ландшафти, які здійснили такий вплив на художника і здійснюють вплив на глядачів. Річководолинні ландшафти тепер зазнають

перетворень або і знищень варварським шляхом (рис. 10–13). Їх забруднюють шкідливими відходами, забудовують, засмічують побутовим сміттям, вони потерпають від зведених гідроелектростанцій, над ними висить загроза прориву очисних споруд, хвостосховищ, побудови нових ГЕС. Під гаслом впровадження зеленої енергетики в Карпатському регіоні повільно, всупереч протестам екологів, триває проект зведення кількох сотень малих гідроелектростанцій дериваційного типу на гірських річках. В них вода з річки подається до труби, транспортується нею на певну відстань і подається на турбіну, після чого повертається у річку нижче від місця забору.

Рис. 10. Гідронамив на Жуковому острові.

Рис. 11. Підведення води до котеджу біля р. Десни.

Ці, та ще тисячі інших річководолинних об'єктів уже знищені внаслідок антигосподарської діяльності людини, бо який же господар буде поводитися так зі своєю рідною, безцінною землею. Природа має бути захищена і збережена. Байдуже споживацьке ставлення до природи – винахід недавній.

Рис. 12. Засмічення берегів Черемошу.

Рис. 13. ГЕС в Карпатах

Боги річок стародавнього світу. Людям споконвіку було властиво оберігати і в міру потреби використовувати природу, навіть обожнювати її. Олюднені образи богів річок як проєкцій природи на людину, інваріантно, поряд з головною основою давньої віри – природопоклонством – виділяються в культурі різних народів.

Давні єгиптяни поклонялися Хамі – богу ріки Ніл, Себеку – богу розливу Нілу та води, Сатіс – богині розливу Нілу (рис. 14).

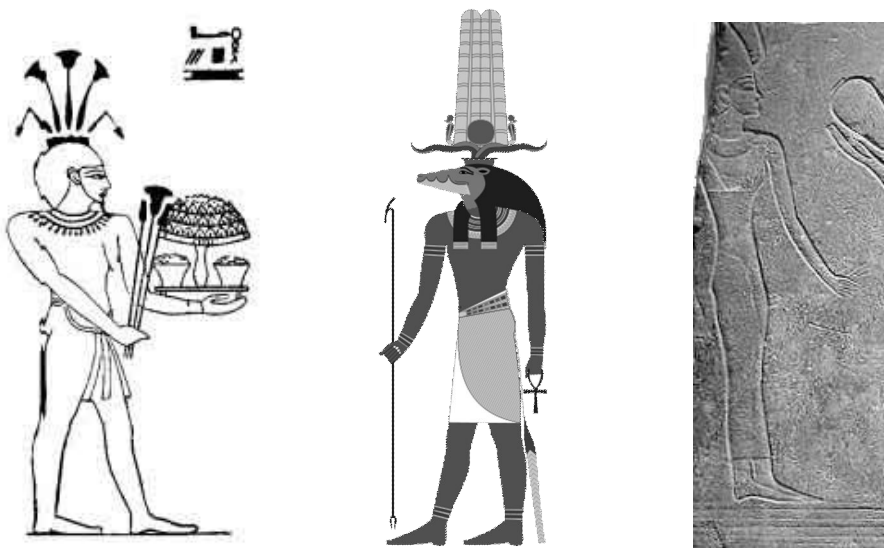

Рис. 14. Зображення богів Хамі, Себека та Сатіс.

Шумери поклонялися богу мудрості, прісних вод, творцю ріки Тигр і підземного світу Еа (рис. 15).

В Індії шанують богиню Ганга (рис. 16), яка є символом материнства, зв'язку між світами й очищення. Її зображують верхи на міфічній істоті. Поклоняються богові світових вод Варуні (рис. 17), хранителю справедливості й верховному судді.

Рис. 15. Шумерський бог Еа.

Рис. 16. Богиня Ганга.

Рис. 17. Бог Варуна.

В грецькій міфології титани Океан і Тефіда породили тисячі дочок – німф океанід (рис. 18) і тисячі синів – річкових потоків, які стали героями міфів, поміж них: Алфей, Асоп, Ахелой, Інах, Ладон, Ніл, Скамандр, Сперхій, Еагр, Ерідан, Асія, Гесіона, Стікс та ін. Богом морів був Посейдон (рис. 19).

Рис. 18. «Океаніди» Г. Доре.

Рис. 19. Посейдон.

У Давньому Китаї богом вод і Полярної зірки був Чжуань-суй – міфічний правитель Давнього Китаю (рис. 20). Він володарював у 2514-2436 рр. до н. е., використовував магічну силу води і давав за назвами вод (річок) назви посад своїм помічникам.

У японській міфології богом бурі, водної стихії, вітру, родючості й підземного царства був Такехaya Сусаноо-но Мікото (рис. 21).

Кетцалькоатль – «пернатий змій» – бог вод і вітрів у ацтеків, згодом верховний бог-творець (рис. 22).

Рис. 20. Чжуань-суй.

Рис. 21. Такехaya Сусаноо-но Мікото.

Рис. 22. Кетцалькоатль.

Міфи слов'ян. Вода мала велику силу, і за віруваннями слов'ян з води постав світ – земля виплила з моря. На березі священних річок, озер, джерел люди проводили священні обряди, приносили їм у жертву квіти, їжу, гроші, зброю, півнів, кіз, молилися біля води, укладали шлюби, очищалися священною водою. Народна приказка говорить: «Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!», а побажання добра, щастя й здоров'я – «З роси й води!».

У ранніх слов'ян існував обряд поховання в човнах і човноподібних домовинах, щоб померлий міг потрапити у потойбічний світ перепливши море чи річку. Могиляники з похованнями в човнах були відкриті археологами в селі Шестовиця по Десні та в кургані Чорна могила в Чернігові.

Вшанування води залишилося й у християнській традиції: дотепер багато джерел і криниць в українських селах та біля них мешканці вважають цілющими і немало з них – навіть святими, де прийнято встановлювати хрести і зводити каплиці.

Дунай – перське *dhuni* – річка, вода – за піснями та легендами протікав посеред Раю, або ж розділяв два світи, був живою істотою, уособленням річки, величним і небезпечним. Південний Буг у давнину слов'яни називали Богом, Дніпро – Славутичем (Словутичем) – за одним з етимологічних тлумачень «*носієм слави*», або від праслов'янського «*текти*». Його згадують і описують у легендах, оповіданнях і в старовинних переказах, піснях, у поезіях і романах, у сотнях наукових досліджень багатьох регіонів. Трапляються озера із назвою Святе, наприклад на Волині й межиріччі Дніпра та Десни в межах регіонального ландшафтного парку Міжрічинський.

У слов'ян богинею води, дощу, матір'ю русалок, сонцевою сестрою, посередницею між небом і землею, богинею родючості, захисницею пологів і породіль, богинею-пралею, покровителькою рукоділля була Мокоша – Цариця Води (рис. 23). В давнину існував звичай вклонятися річці, її шанували, і в жодному разі не можна було в неї плювати.

Рис. 23. «Мокоша». Автор В. В. Крижанівський.

На честь Мокоші назване давнє слов'янське поселення – село Макошине (засноване наприкінці XIV ст) Менського району Чернігівської області України, розташоване на правому березі річки Десни. А в Городнянському районі Чернігівській області на правому березі річки Снов є село Макишин (засноване у 1661 р).

Відображення річок у таких міфологічних образах є свідченням тих екосередовищних реалій історичного часу, які формували сприйняття людськими спільнотами природи, матеріальну і духовну культуру, традиції. Боги зображені могутніми, здоровими, гарно складеними людиноподібними істотами, вони мали владу, їх боялися та поважали, від них залежало існування та діяльність людей у тодішньому здоровому екосередовищі. Колишня природа навколо була саме такою. Але як би виглядали ті боги в сучасному світі, відображаючи теперішній стан навколишнього середовища та ставлення до нього людей?

Земля з давніх-давен була живою матір'ю усього, населена не тільки людьми, а й духами, яких поважали і вміли жити з ними в злагоді. Болота здавна були місцями, де жили злі духи – болотяники – господарі болота.

В річках і озерах жили водяники – діди з довгим волоссям та бородою, їхніми доньками були русалки. В заростях очерету жили очеретяники. Господарями полів були польовики й мавки. Божеством ґрунту був Переплут. Гаї й ліси були священними місцями, де поклонялися богам, їх населяли духи гайовики і лісовики. Дерева в народній уяві були живими істотами, які могли розмовляти між собою, їм поклонялися. І при тому всьому поряд жили й трудилися люди, чемні у стваленні до всіх земних сил. Більше того, за народними віруваннями, існувало Світове дерево життя, воно стояло посеред Раю, і на ньому сиділи три брати – Сонце, Місяць і Дош.

Просвітницькі потреби. Враховуючи потужний антропогенний вплив, який за останні кілька століть лише посилювався, давнім богам і духам тепер майже ніде оселитися. Чи лишилася прихильною до нас, людей, така Земля? В умовах сьогодення у ставленні до земної природи ми гостро потребуємо збереження і відродження культурних гуманістичних здобутків давніх етносів, формування екологічно й гуманістично обтяженої суспільної свідомості, орієнтованої на збереження середовища людського життя, на віднайдення гармонійних шляхів існування людини в ньому, на впровадження екологічних ідей. Зокрема, цього можна досягти через екопросвітницькі заходи на зразок волонтерських таборів і шкіл молодого природоохоронця. А ще – шляхом проведення лекцій, виступів у ЗМІ, через поширення еко-реклами, практикування цільових кінопоказів. Поширенню екоестетичних поглядів сприятиме також організація фотовиставок, експозицій живопису, прищеплення любові до природи через мистецтво.

Рис. 24. К.Полянська «Ріка Десна біля села Воропаєвого»

Післямова. Наближення до світу мистецтва надихнуло на власну художню творчість і самого автора статті (рис. 24).

Людина і природа тісно пов'язані між собою, це один живий цілісний організм. Його штучно розокремлюють, збіднюють і знецінюють, тоді як життя і природа є однаково багатограними і безцінними у своїй реальній і міфотворчій спадкоємності.

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

2. Пащенко В. М. Кадастрування земель. Нариси історії, теорія, методологія: монографія / В. М. Пащенко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2012. – 352 с.

3. Українські традиції / упорядкування та передмова О. В. Ковалевського; худож.-оформлювач О. Г. Жуков. – Харків: Фоліо, 2011. – 573 с. – (Перлини української культури).

4. Гаптар В. М. І Тиса з горами говорить / В. М. Гаптар. – Київ: «СТ-Друк», 2012. – 39 с.

5. Шаповалов Г. І. Поховання на човнах у давніх слов'ян / Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – 2009. – Вип 1. – С. 7-14.

6. <http://pryroda.in.ua/>

**Полянская К. В. Преемственная антропоморфность
художественных образов рек**

Жизнь человека физически и духовно связана с водой. Очеловеченные образы богов рек как проекций природы на человека, инвариантно, рядом с главной основой древней веры – природопоклонством – выделяются в культуре разных народов: Египта, Шумерии, Древней Греции, Индии, Китая и Японии, Центральной Америки, Киевской Руси и Казацкой державы.

Долины рек, их воды были фоном или главными композиционными элементами произведений многих художников. Написанные разными художественными языками, они передавали красоту природы, ее могучую силу, очарование и таинственность. Много таких картин стали достоянием народов, они ценны с культурной, эстетической, научной, исторической, духовной точек зрения. Имеют свою ценность и натурные объекты – долинные ландшафты, которые совершили такое влияние на художника, оказывают влияние на наблюдателя и формируют среду обитания людей.

Ландшафты долин рек преобразовывает или даже уничтожает деятельность человека. Как и вся природа, долинные ландшафты нуждаются в защите и сохранении. Возникла острая необходимость возрождения культурного гуманистического наследия древних этносов, формирования экологически и гуманистически просветленного общественного сознания, ориентированного на сохранение среды человеческой жизни, на утверждение новейших гармоничных путей существования в нем человека.

Ключевые слова: река, художественный образ, антропоморфность.

Polyanska K. Hereditary anthropomorphism of artistic images of rivers

Human life is associated with water, physically and spiritually. Humanized images of rivers' gods as projection of nature on man are invariantly peculiar to the cultures of people of Egypt, Sumer, Ancient Greece, India, China and Japan, Central America, Kiev Rus and Cossack state along with the main foundation of their ancient faith – worship of the Nature.

The rivers' valleys, their waters have become the background and the main compositional element of the masterpieces of many artists. Written in different artistic languages, they depicted the beauty and mighty power of nature, its charm and mystery. A lot of these paintings became the treasure of nations. They are valuable from cultural, aesthetic, scientific, historical, spiritual perspectives. Natural objects have also their significance. Having done such an impact on the painter the valley landscapes continue influencing the audience and shaping the living environment of the people.

River valley landscapes are undergoing changes or even being destroyed in result of human activities. Like all nature, the valley landscapes need protection and preservation. Risen has an acute problem of revival of humanistic cultural achievements of ancient ethnic groups, the formation of ecologically and men-oriented social consciousness focused on preserving of human life environment seeking ways of harmonious existence of the man.

Keywords: river, artistic image, anthropomorphism.